

DRIE JAAR SYSTEMATISCHE RECHTSHULP IN DE CENTRALE GEVANGENIS TE LEUVEN: EEN TERUGBLIK

Minne Ronse¹

Inleiding

1. TOTSTANDKOMING EN PRAKTISCH VERLOOP VAN HET PROJECT

1.1. Het project betreffende de juridische hulpverlening aan de gedetineerden in Leuven Centraal kwam tot stand in nauw overleg tussen de hulpverleners binnen de gevangenis, de directie van de gevangenis en de v.z.w. Justitieel Welzijnswerk Leuven (J.W.L.).

De bedoeling van het project is de rechtshulp voor veroordeelde gedetineerden toegankelijker te maken en tevens een ondersteunende functie te bieden t.a.v. de aan de gevangenis verbonden Oriëntatie- en Behandelingseenheid (O.B.E.). Het kan wellicht verwondering wekken dat het rechtshulpproject uitgerkend werd gesitueerd binnen de muren van de Centrale Gevangenis te Leuven, waar het aanbod aan medische, sociale en psychische begeleiding nochtans zeer behoorlijk is uitgebouwd.

De vraag naar een meer systematische rechtshulpverlening werd evenwel in eerste instantie gesignaleerd door de directie en de inside penitentiaire hulpverleners.

Komt in aanmerking voor rechtshulp: elke probleem- of conflictsituatie die met toepassing van rechtsregels (wetten, Koninklijke Besluiten, decreten, ministeriële circulaire, reglementen, enz.) kan worden behandeld, uitsluitend onder de vorm van informatie en/of advies. De rechtshulpverlener is gebonden door het beroepsgeheim. Bovendien wordt het criterium van de vrijwilligheid van de hulpverlening zoals dit wordt omschreven in het opdrachtenpakket van de diensten voor forensische welzijnszorg uitdrukkelijk aan de deontologische werkingsprincipes van de rechtshulpverlener toegevoegd. Dit houdt o.m. in dat de gedetineerde die het wenst zich moet kunnen informeren i.v.m. juridische aangelegenheden en dat verdere contacten (zoals overleg, bespreking, eventuele doorverwijzing) slechts kunnen gebeuren mits de betrokkene zijn instemming geeft.

1.2. Het is duidelijk dat juridische hulpverlening binnen de gevangenis reeds lang bestond vóór de totstandkoming van het project. Naast de traditionele rechtsbijstand door de advocatuur worden zowel de medewerkers van de O.B.E., als de directieleden, aalmoezeniers en morele consultants, het personeel van de griffie, de bewaarders en vrijwilligers van het Beschermcomité en de Bestuurscommissie regelmatig geconfronteerd met de juridische problematiek van de gedetineerden die zij begeleiden.

1. Licentiaat in de rechten – Medewerkster Justitieel Welzijnswerk Leuven en Rechtshulpproject Centrale Gevangenis Leuven.

Bovendien worden er regelmatig 'info-avonden' georganiseerd, waarop deskundigen ook allerhande juridische materies toelichten. Dit initiatief van de Directie van de gevangenis kan rekenen op een grote belangstelling van de gedetineerden (cf. I.2.1 *in casu* noot 14). Met het rechtshulpproject echter kwam ook een systematisch aanbod tot stand naar de gedetineerden toe, die zich op vrijwillige basis kunnen informeren over juridische aangelegenheden bij een jurist, die gebonden is door het beroepsgeheim.

1.3. Op 13 oktober 1988 verleende de Directeur van de gevangenis toelating tot de inrichting aan een juriste en medewerkster van J.W.L.² in functie van het project 'juridische hulpverlening aan gedetineerden'. De basisgedachte die hierbij werd beklemtoond is dat sociale hulpverlening op de eerste plaats de zelfredzaamheid van de cliënt dient te stimuleren, dat dus het initiatief moet uitgaan van de gedetineerde en dat er dient te worden gewerkt *mèt* en niet in plaats van de betrokkene. Een register moet worden bijgehouden met de namen van de gedetineerden en, zo mogelijk eenwoordig, de vermelding van het onderwerp van het gesprek. Tevens werd expliciet vermeld dat er geen namen van advocaten mogen worden doorgegeven, dit omwille van evidente deontologische stelregels. Het project is beperkt tot informatie en advies; wanneer processuele rechtsbijstand opportuun lijkt, wordt uiteraard de raad gegeven een beroep te doen op een advocaat. Voor andere stappen wordt, mits toestemming van de betrokkene, doorgaans contact opgenomen met iemand van de O.B.E. Op regelmatige tijdstippen wordt het project geëvalueerd, in overleg met de directie.

1.4. De gedetineerden werden individueel op de hoogte gesteld van het 'juridisch spreekuur' door middel van een brief (opgesteld in drie talen). Deze brieven hangen permanent uit op een mededelingenbord en worden ook in bijlage aan de onthaalbrochure overhandigd aan elke nieuwe binnenkomer. Vaak ook vinden gedetineerden de weg naar het juridisch spreekuur op doorverwijzing van iemand van de O.B.E. of de directie of op aanraden van een mede-gedetineerde.

De gedetineerden die een gesprek wensen met de juriste vullen een 'rapport-briefje' in en worden ontvangen op het wekelijkse spreekuur dat plaats heeft in een lokaaltje in een van de vleugels nabij het centrum. Tijdens een eerste gesprek wordt ruim de tijd genomen om de aangereikte problematiek grondig door te lichten en na de tijd die nodig is voor onderzoek, wordt de betrokkene opnieuw uitgenodigd om de gevraagde inlichtingen te bespreken.

Het wekelijkse 'spreekuur' is inmiddels uitgegroeid tot wekelijkse consultaties met een gemiddelde duur van ongeveer 6 uur.

2. DE RECHTSHULP: EEN PILOOTPROJECT

2.1. Het rechtshulpproject in de Centrale Gevangenis te Leuven werd opgezet als een pilootproject, bij wijze van experiment. Immers, het is de eerste maal dat in België op een systematische wijze een rechtshulpaanbod aan gedetineerden tot

2. Ondergetekende is tewerkgesteld door de vereniging met een bediendenstatuut en uiteraard geen lid van een balie.

stand kwam. Dit in tegenstelling met Nederland waar sinds meer dan 10 jaar bij de meeste strafinrichtingen een medewerker van de landelijk georganiseerde bureaus voor rechtshulp ter beschikking is voor juridische hulpverlening aan gedetineerden.³

Van een aantal van de Nederlandse ervaringen kan zeker gebruik worden gemaakt voor de uitbouw van de rechtshulp aan gedetineerden in België. Toch kan de Nederlandse werkwijze niet zonder meer worden overgenomen, daartoe zijn er te belangrijke verschilpunten. Zo wordt het aanbod in Leuven beperkt tot veroordeelden, terwijl de Nederlandse rechtshulp ook t.a.v. voorlopig gehechten functioneert. Dit heeft vermoedelijk vooral te maken met de organisatie van de rechtsbijstand in Nederland. De bureaus voor rechtshulp hebben aldaar de eigen bevoegdheid om in bepaalde gevallen een (*pro deo*) advocaat aan te duiden. In België zorgt de balie er zelf voor dat de betrokkene vrijwel onmiddellijk een beroep kan doen op een advocaat, en dit zeker sinds de inwerkingtreding van de Nieuwe Voorlopige Hechteniswet.⁴ Bovendien is in Nederland het globale pakket van de strafuitvoering juridisch veel steviger onderbouwd dan hier te lande, zowel wat betreft het intern penitentiair regime (beklagrecht) als wat betreft de externe rechtspositie (voorwaardelijke invrijheidstelling).⁵

In tegenstelling tot vele andere landen bestaat er in België geen codex van de strafuitvoering. Buiten het Algemeen Reglement dat een Koninklijk Besluit is, worden de meeste intern penitentiare aangelegenheden gereguleerd middels ministeriële omzendbrieven en instructies. Een grote ruimte wordt gelaten voor de discretionaire beslissingsmacht van de directeurs. Er bestaat geen formeel beklagrecht voor de gedetineerden. De Wet van Jules LEJEUNE tot invoering van de voorwaardelijke invrijheidstelling in het strafstelsel, mocht dan vernieuwend zijn in de tijd waarin hij werd uitgevaardigd⁶ maar is nu toch al meer dan honderd jaar oud. De criminologische en wetenschappelijke inzichten, o.m. m.b.t. delinquent gedrag en de bestraffing als maatschappelijke reactie op dit gedrag zijn in deze tijdspanne geëvolueerd en grondig veranderd (cf. IV.1).

2.2. Nu, na drie jaar rechtshulp in de Centrale Gevangenis, wordt de tijd rijp geacht om een aantal ervaringen te bundelen en ruimer bekend te maken. De re-

3. – Rechtshulp in het algemeen in Nederland, zie CALJE, A., 'Tien jaar dispuut over rechtshulp. 1968-1978', *Advocatenblad*, 1980, 53 en het themanummer *Rechtshulp tussen beheer en beheersing, Justitiële Verkenningen*, 1987, nr. 9.

– Rechtshulp in penitentiare inrichtingen in Nederland, zie FRID, A. en IPPEL, P., 'Speldeprik of speerpuntfunctie? Over rechtshulp in totale instituten', in *Proces*, 1979, 141; JANSSEN, N., *Juridische hulpverlening aan gedetineerden*, Eindverhandeling in criminologie, Leuven, 1980, niet gepubliceerd; BIERHOFF, H. e.a., 'Rechtshulp in penitentiare inrichtingen', *Proces*, 1980, 25; PRAKKEN, T., 'Rechtshulp in een huis van bewaring: gevangen in een definitie', *Nederlands Juristenblad*, 1983, 1013.

4. Wet van 20 juli 1990, betreffende de Voorlopige Hechtenis (B.S., 14 augustus 1990, 15.779 en aanvulling Wet 28 november 1990, B.S., 1 december 1990, 22.407). Voor een uitvoerige commentaar verwijzen we naar DECLERCO, R. en VERSTRAETEN, R. (eds.), *Voorlopige Hechtenis*, Leuven, 1991.

5. Zie hierover *in extenso*: KELK, C., *Recht voor gedetineerden, een onderzoek naar beginselen van detentierecht*, Alphen aan den Rijn, 1978 en BALKEMA, J.P., *Klachtrecht voor gevangenen*, Alphen aan den Rijn, 1979. Vgl. BAKKER, C., RUTER, C.F. en STOLWIJK, S.A.M., 'Beklag en Beroep. Analyse van 150 uitspraken in de t.b.s.-inrichtingen', *Justitiële Verkenningen*, 1991, 2, 62.

6. Wet 31 mei 1888, B.S., 3 juni 1888.

den hiertoe is enerzijds dat het rechtshulpaanbod blijkbaar tegemoet komt aan een behoefte tot rechtshulp in hoofde van de gedetineerden: het aantal vragen blijft vermeerderen, i.p.v. te verminderen of te stagneren zoals algemeen werd verwacht (cf. III.1).

Anderzijds leidt het project toch een vrij geïsoleerd bestaan, binnen de muren van slechts één gevangenis in België. Na drie jaar intensieve rechtshulp hebben we de indruk nog steeds alleen aan de weg te timmeren. Mogen onze bevindingen – waarvan de neerslag weer te vinden is in dit artikel, dat verder geen wetenschappelijke of andere pretenties heeft – een aanzet vormen om na te denken over de gewenstheid van rechtshulp ook in andere strafinrichtingen van dit land.

2.3. In een eerste hoofdstuk zullen we het project situeren, zowel binnen de vereniging die mankracht en middelen ter beschikking stelt (Hoofdstuk I.1.), als binnen de gevangenis waar het gebeuren zich afspeelt (Hoofdstuk I.2.). Vervolgens zullen we in een tweede hoofdstuk de specificiteit proberen te beschrijven van rechtshulp in een 'total institution' (Hoofdstuk II). Een derde hoofdstuk bevat het cijfermatig overzicht (Hoofdstuk III.1.), waarna aan deze cijfers enige duiding wordt gegeven (Hoofdstuk III.2.). In een laatste hoofdstuk bespreken we enkele belangrijke rechtsproblemen zoals deze tot uiting komen in de vragen van de gedetineerden (Hoofdstuk IV). Bij wijze van besluit ten slotte (Hoofdstuk V) trachten we het experiment te evalueren en werpen we tevens een blik op de toekomst.

Hoofdstuk I. Situering van het project

Zoals gezegd is het project een gezamenlijk initiatief van de Centrale Gevangenis te Leuven en Justitieel Welzijnswerk Leuven. Dat een goede samenwerking tussen deze beide instanties een noodzakelijke voorwaarde is voor het welslagen van het project, moge blijken uit wat volgt.

1. *SITUERING BINNEN JUSTITIEEL WELZIJNSWERK LEUVEN (J.W.L.)*

1.1. De v.z.w. Justitieel Welzijnswerk Leuven werd opgericht in 1984. De vereniging is een door het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap erkende en gesubsidieerde dienst voor forensische welzijnszorg, op basis van het Besluit van de Vlaamse Executieve van 24 juli 1985, houdende voorwaarden inzake erkenning en subsidiëring van diensten voor forensische welzijnszorg.⁷ In de nabije toekomst – en na het nemen van de noodzakelijke uitvoeringsbesluiten – komt de vereniging in aanmerking voor erkenning als dienst voor ambulant justitieel welzijnswerk op grond van het Decreet betreffende het algemeen welzijnswerk van 24 juli 1991.⁸

7. B.S., 28 november 1985, 17558.

8. Decreet 24 juli 1991 betreffende het algemeen welzijnswerk, B.S., 18 september 1991, 20.373.

Binnen de algemene opdrachten⁹ voor het forensisch welzijnswerk, functioneren binnen de vereniging drie concrete hulpverleningsprojecten¹⁰ m.n.:

- *Vroeghulp*: biedt een hulpverleningsaanbod t.a.v. personen die van hun vrijheid (dreigen te) worden beroofd en hun naastbestaanden;
- *Slachtofferhulp*: biedt materiële en immateriële ondersteuning aan personen die door een misdrijf werden benadeeld;
- *Rechtshulp*: het project 'juridische hulpverlening aan de gedetineerden van de Centrale Gevangenis' is een aspect van één van de doelstellingen van de vereniging, met name de rechtshulp (in de zin van informatie en advies m.b.t. juridische problemen) toegankelijker te maken voor zowel rechtsonderhorigen als hulpverleners.

Het is duidelijk dat zowel het Centrum Slachtofferhulp, als het Vroeghulp-team wegens de aard van hun werk dikwijls te maken hebben met juridische aanlegenheden van hun cliënteel. Tevens heeft J.W.L. vanaf haar ontstaan een aanbod gedaan tot informatie en advies m.b.t. problemen die de strafrechtsbedeling raken t.a.v. de bredere welzijnssector in het Leuvense.

Hiermee weze gezegd dat het rechtshulpaanbod van J.W.L. ruimer is dan enkel het rechtshulpproject binnen de Centrale Gevangenis, dat in dit bestek wordt besproken.

1.2. Hoewel het deontologisch geen probleem kan zijn voor een jurist, de belangen van zijn cliënt zo goed mogelijk te behartigen – ook advocaten zullen op een bepaald moment een beklaagde en de volgende maal een slachtoffer van een misdrijf in rechte moeten verdedigen –, toch kan de bedenking gemaakt worden in hoeverre het rechtshulpproject zijn plaats kan blijven innemen binnen Justitieel Welzijnswerk Leuven, een dienst die ook slachtofferhulp hoog in het vaandel draagt.

In plaats van de door sommigen zo gevreesde vermenging van 'onverzoenbaar en tegenstrijdig' geachte belangen van daders en slachtoffers onder één dak, lijkt het soms of men binnen J.W.L. veeleer de weg op gaat van drie op zichzelf staande projecten. Binnen één projectteam spreekt men van de 'burgerlijke partijen' en 'gedetineerden'; binnen het andere over 'slachtoffers' en 'daders'. Afgezien van het feit dat men eenzelfde huis betreft, dezelfde administratieve ondersteuning krijgt, van dezelfde infrastructuur gebruik maakt en men dezelfde teamvergade-

9. Het oorspronkelijk besluit verstaat onder 'Diensten voor forensische welzijnszorg': diensten die gespecialiseerd zijn in één of meerdere van de volgende opdrachten: vroeghulp, detentiebegeleiding, reclasseringshulp, slachtofferhulp; die zich tot doel stellen sociale declassering van hun cliënten te voorkomen en hun sociale weerbaarheid te bevorderen en wiens hulp of bijstand door de betrokken personen werd gevraagd of aanvaard. Bovendien wordt in de erkenningsvoorwaarden expliciet de opdracht tot sensibilisering van de bevolking en samenwerking met andere diensten vermeld (art. 4). Het nieuwe decreet stelt in haar artikel 3 dat het algemeen welzijnswerk tot opdracht heeft 'dienst- en hulpverlenende activiteiten te organiseren die gericht zijn op het voorkomen, verminderen, signaleren en oplossen van problematische factoren die de welzijnskansen van personen, gezinnen of groepen bedreigen of verminderen...'. Het justitieel ambulant welzijnswerk is in het bijzonder gericht op de maatschappelijke problemen van personen die van hun vrijheid beroofd zijn, beroofd werden of dreigen beroofd te worden, alsook van hun gezin (art. 20, § 1, litt. f).

10. De jaarverslagen kunnen bekomen worden op het adres van de vereniging: J.W.L., Diestsevest 40, 3000 Leuven, tel. 016/22.04.35.

ringen volgt, zijn er soms te weinig bindingen. Het blijft een zoeken naar de 'eigenheid' van het forensisch welzijnswerk.¹¹ De verschillende teams en teamleden blijven in elk geval uiterst alert voor een globale visie, een gezamenlijke filosofie van de vereniging, die niet alleen tot uiting moet komen in de dagdagelijkse hulpverlening, maar ook en zeker in meer extreme situaties. Wij zijn er immers van overtuigd dat het een meerwaarde kan betekenen zowel daderhulp als slachtofferhulp binnen eenzelfde organisatie voor justitieel welzijnswerk onderdak te verlenen.

Vooreerst omdat zowel slachtoffers als daders recht hebben op een hulpverlenende bejegening in een democratische samenleving, maar ook omdat polarisering kan leiden tot bijzonder ongewenste effecten t.a.v. de andere kant. Bovendien is het voor een hulpverlener die vooral met daders omgaat belangrijk regelmatig geconfronteerd te worden en voeling te blijven houden met de problematiek van slachtoffers en omgekeerd. Zo wordt te verregaande identificatie met het eigen cliënteel gerelativeerd en kan in sommige gevallen een perspectief op opening naar de andere zijde ontstaan. Dat dit een bijzonder moeilijke en delicate opgave is, is evident, maar even evident is dat deze houding aansluit op een benadering in het perspectief van 'welzijnswerk'. Stellingenoorlogen hebben nog maar zelden tot mooie resultaten geleid.

Een dergelijke organisatiestructuur kan desgevallend ook een goede bodem bieden voor het uitproberen van bemiddelingsprojecten ('Mediation'). Hoe dan ook, beide soorten hulpverleners werken binnen hetzelfde justitiële veld en dienen over dezelfde technische 'know how' te beschikken. Uitwisseling van ervaringen is zonder meer verrijkend voor alle partijen, tenminste wanneer dit gebeurt met de grootste bekommernis voor de eigenheid en de privacy van ieders cliënten.

1.3. Voor het rechtshulpproject in de gevangenis stelt de vereniging momenteel één half-time juriste ter beschikking. Voor de ondersteuning en begeleiding van het project wordt gewerkt met een adviesgroep, samengesteld uit juristen-vrijwilligers en de collega's van J.W.L. Ongeveer om de twee maanden worden een aantal juridische vragen voorgelegd en besproken, uiteraard anoniem en los van personen. Deze adviesgroep vervult een belangrijke logistieke en ondersteunende functie. Gedacht wordt aan de oprichting van een ruimere 'stuurgroep', met participanten o.m. vanuit de penitentiaire wereld, de advocatuur en de magistratuur teneinde te reflecteren over (a) het verloop en eventueel (b) de verdere uitbouw van het project.

(a) Zo zou het ongetwijfeld nuttig zijn een meer preventieve dimensie aan het louter cliëntwerk toe te voegen b.v. door cliënten actiever te benaderen om aan de hand van een juridische 'check point list' problemen anticipatief te detecteren. In overleg met betrokkene en inside penitentiaire werkers kan gedacht worden aan een detentieplanning op juridisch vlak voor elke nieuw binnenkomende.

(b) Wanneer bovendien na drie jaar werking blijkt dat de rechtshulpverlening binnen de Centrale Gevangenis kan rekenen op de blijvende medewerking van de

11. Zie hierover MEYVIS, W., 'De identiteit van het forensisch welzijnswerk', in *Panopticon*, 1988, 399 en *Jaarverslag J.W.L.*, 1987, 54.

gedetineerden en dus blijkt tegemoet te komen aan een bestaande en tot nog toe onbeantwoorde behoefte, dringt de vraag zich op in hoeverre de juridische problematiek bij de gedetineerden in andere Belgische gevangenissen niet nog veel groter is, zeker in het licht van het ruime en gedifferentieerde hulpverleningsaanbod dat in Leuven Centraal toch veel beter uitgebouwd is dan in de meeste andere gevangenissen te lande.

2. *SITUERING BINNEN DE CENTRALE GEVANGENIS*

2.1. De Centrale Gevangenis is, ingevolge de classificatieregels van het Bestuur Strafinrichtingen van het Ministerie van Justitie, een penitentiare inrichting waar veroordeelden tot lange vrijheidsstraffen (d.w.z. in principe vanaf 5 jaar en meer) van de Nederlandstalige rol worden opgesloten ter uitvoering van hun straf(fen).

De populatie valt a.h.w. uiteen in twee categorieën, m.n. personen die door de Hoven van Assisen tot criminele straffen werden veroordeeld en personen die correctioneel tot zware straffen, vaak met de omstandigheid van wettelijke herhaling, werden veroordeeld door correctionele rechtbanken en/of Hoven van Beroep.

De totale dagpopulatie van veroordeelde gedetineerden verblijvend in de centrale gevangenis bedraagt max. 185 personen. Op 31 januari 1992 zag de populatie van veroordeelde personen opgesloten in de Centrale Gevangenis er als volgt uit¹²:

<i>Aard van de straf</i>	<i>Aantal gedetineerden</i>
Criminele straffen	
Doodstraf	3
Levenslange dwangarbeid	58
Tijdelijke dwangarbeid	51
(van 10 – 15 jaar of van 15 tot 20 jaar)	
Opsluiting (van 5 tot 10 jaar)	5
Totaal	117

12. Deze cijfers werden ter beschikking gesteld door de Directie van de gevangenis m.o.o. de publicatie van dit artikel. Volledigheidshalve vermelden we dat in één van de vleugels een 25 à 30 personen verblijven onder het statuut van de Voorlopige Hechtenis. Het betreft meestal vreemdelingen die werden verwezen door het onderzoeksgerecht (beklaagden) en die in afwachting van hun proces naar Leuven worden overgebracht, hoofdzakelijk ter ontlasting van de overbevolkte gevangenis van St. Gillis (Brussel). Het project richt zich niet tot deze personen. In de categorie 'levenslange dwangarbeid' werden tevens de personen ondergebracht van wie de doodstraf door een ambtshalve genademaatregel werd omgezet (cf. Hoofdstuk II. 3.3., noot 26). Opmerkelijk is in elk geval het grote aandeel van niet tijdsgebonden straffen (61).

Correctionele straffen		
Gevangenisstraf van 5 jaar en meer	50	
Gevangenisstraf van 3 tot 5 jaar	5	
Gevangenisstraf van 1 tot 3 jaar	4	
Totaal		59

Totaal		176
--------	--	-----

De strafinrichting beschikt over een zeer behoorlijk en gedifferentieerd uitgebouwd aanbod aan hulpverlening op medisch, psychologisch en sociaal vlak.¹³ Bovendien wordt er binnen de muren van de gevangenis ruimschoots aandacht besteed aan algemeen vormende, sportieve, artistieke en culturele activiteiten.¹⁴ De gevangenis heeft een eigen orkest, toneelgroep, voetbalploeg ... die zelfs regelmatig de pers halen. Het regime is vrij soepel, zeker in vergelijking met gelijkaardige strafinrichtingen zowel in België als in het buitenland.

De architectuur van het gebouw mag dan wel verouderd en anachronistisch overkomen¹⁵ maar biedt ongetwijfeld zijn bejegeningsmogelijkheden die a.h.w. ingebed liggen in en meegegroeid zijn met het bestaand gebouw en niet zonder meer kunnen overgenomen worden in nieuwbouw gevangenissen. Dit neemt niet weg dat bepaalde vleugels aan een opknapbeurt toe zijn en dat elementaire sanitaire voorzieningen in de cellen dringend nodig zijn.

Hoe dan ook, het leven dat zich de laatste tien jaar binnen dit gebouw afspeelt heeft absoluut niets meer te maken met het strenge cellulaire afzonderingsregime dat de ontwerpers voor ogen hadden teneinde de gevangenen door bezinning en arbeid tot morele inkeer te brengen.¹⁶

2.2. Zoals voorzien in de oorspronkelijke toelating tot de inrichting (cf. Inleiding 1.3.) grepen op verschillende tijdstippen evaluatievergaderingen plaats, telkens in de aanwezigheid van twee van de directieleden en de rechtshulpverlener. Dit overleg heeft tot doel het belang van het project en de behoefte het verder in stand te houden te onderzoeken. Aan de hand van cijfergegevens werd de aard en hoeveelheid van de rechtsvragen op algemene wijze besproken.

Vanwege de directie bestaat er enerzijds een grote discretie m.b.t. de individuele rechtsvragen, maar tegelijkertijd een even grote interesse en betrokkenheid op de aard en het waarom van de aangebrachte casuïstiek. Met betrekking tot de rechtsvragen over de intern penitentiaire situatie werd afgesproken om deze, mits de betrokkene zijn instemming wil geven, zoveel mogelijk te bespreken met ie-

13. Zie hierover BAEYENS, L., 'Tussen Mens en Recht. De visie van maatschappelijk werkers', in *Panopticon*, 1991, 395.

14. Zie hierover VERSCHUEREN, G., 'Vormingsactiviteiten in de Centrale Gevangenis te Leuven', *Panopticon*, 1987, 260.

15. Het gebouw dateert van 1860. Het werd ontworpen door J. DUMONT en gebouwd in dezelfde periode als een reeks andere gevangenissen, alle volgens de panoptische stervorm onder de impuls van E. DUCPETIAUX, toenmalig inspecteur-generaal van het bestuur strafinrichtingen. Voor een historische benadering van de gevangenis en het regime verwijzen we naar een artikel van één van haar Directeurs: HUYBRECHTS, E., 'De centrale gevangenis te Leuven', in *B.B.S.*, 1975, 283.

16. Op de binnenkoer van de gevangenis staat nog steeds in steen gebeiteld: 'Hic miseros lapsos Fides Labor Scientia relevant'.

mand van de directie. Tevens wordt er vanuit de directie mee gewaakt over de nakoming van de afgesproken werkingsprincipes, teneinde de juridische hulpverlening binnen de gevangenis gaaf en correct te laten verlopen zowel t.a.v. de gedetineerden als t.a.v. het beleid en de advocatuur. Het belang en het nut van het project werd door de participanten aan de evaluatievergaderingen positief geëvalueerd. Het project wordt verdergezet onder dezelfde modaliteiten.

Er werd deelgenomen aan een drietal bijeenkomsten van de O.B.E. Enerzijds werd het rechtshulpproject nader toegelicht en besproken. Anderzijds werden enkele eerste afspraken gemaakt voor een ontwerp van 'ontslagbrochure' die op initiatief van de gevangenisdirectie zou opgesteld worden om mee te geven wanneer iemand vrij gaat, en die op een heel concrete en praktische wijze een aantal suggesties en informatie zou geven m.b.t. onderwerpen als: vrij gaan met voorwaarden, arbeid en tewerkstelling, huisvesting, gevolgen van de veroordeling, financiën, verzekeringen, vrije tijd, enz. Tevens wordt gedacht aan een uitgebreider 'vademecum voor hulpverleners'.

2.3. De rechtshulpverlening binnen de gevangenis is per definitie en mede uit hoofde van het beroepsgeheim een heel eenzaam werk, de gesprekken met de gedetineerden niet te na gesproken. Vele gesprekken betekenen niet alleen de confrontatie met het zoeken van iemand naar een mogelijke oplossing van een technisch-juridisch probleem, maar ook de confrontatie met een persoon die voor lange tijd in de gevangenis is opgesloten, de confrontatie soms met zijn schuldgevoelens, angsten, gevoelens van onmacht, maar ook van hoop en verwachtingen voor de toekomst ... Om het in dit soort werk uit te houden is een goede verstandhouding en overleg met anderen, die gelijkaardig werk doen, essentieel. Na drie jaar rechtshulp blijkt ten overvloede dat deze wens tot samenwerking wordt gedeeld door vele personen binnen de inrichting, gaande van gedetineerden, over de bewaarders, griffiepersoneel, hulpverleners tot aan de directie.

2.4. Ten slotte bestaat ook met de aalmoezeniers, morele consulenten en de leden van het – binnen de gevangenis zeer actieve – Beschermcomité van Leuven een vrij goede verstandhouding die occasioneel tot samenwerking leidt. Het rechtshulpproject werd toegelicht en besproken op een avond ingericht door het Beschermcomité.

Hoofdstuk II. Rechtshulp(verlening) in een 'total institution'

Naast de processuele en andere rechtsbijstand die door de advocatuur wordt verstrekt is rechtshulpverlening zeker geen nieuw verschijnsel in onze maatschappij. Niet alleen de Staat en grote firma's in de zakenwereld zoals banken, verzekeringen en commerciële vennootschappen hebben juristen in dienst. Meer en meer doen ook syndicaten, verbruikersunies, O.C.M.W.'s, J.A.C.'s, wetswinkels en andere kleinschalige initiatieven een beroep op juristen om aan hun cliënteel juridische dienstverlening te bieden.¹⁷

17. Voor een uitgebreid overzicht en bespreking van de verschillende initiatieven, zie HUBEAU, B. en PARMENTIER, S., 'Overzicht van de sociale rechtshulpkaart' en 'Sociale rechtshulp: algemene ontwikke-

Binnen de gevangenis is de jurist tot nog toe een onbekende figuur gebleven, hoewel er wel dokters, psychiaters, psychologen, criminologen, maatschappelijk assistenten ... aanwezig zijn. Eens het proces achter de rug wordt er nog vrij zelden een beroep gedaan op een advocaat.

Welke specifieke vorm van rechtshulp het project binnen de gevangenis poogt te bieden komt hierna aan de orde. We baseren ons hierbij op onze persoonlijke praktijk die we toetsen aan enkele basiswerken uit de (hoofdzakelijk) Nederlandse literatuur terzake.

We hebben hiertoe gebruik gemaakt van de verhandeling tot het behalen van de graad van licentiaat in de criminologie van Lies MARTENS¹⁸, en de aldaar aangehaalde bibliografie. Vooreerst omschrijven we het begrip 'rechtshulp' (1.), om vervolgens de vraag en het aanbod nader te beschouwen (2.). Dit aanbod wordt verder opgesplitst in twee elkaar gedeeltelijk overlappende aspecten (3.). Tot slot van dit hoofdstuk wijzen we op een schijnbare ambiguïteit in de term 'rechtshulp' (4.).

1. RECHTSHULP: DEFINITIE

1.1. Definieren van de term rechtshulp is a.h.w. de programmatie ervan invullen. Zelf zijn we dan ook geneigd de definitie van DE KONING, P.J. e.a. over te nemen: 'Rechtshulp is het op georganiseerde wijze verlenen van diensten door deskundigen in (of ter voorkoming van) probleem- en/of conflictsituaties die met toepassing van het recht al dan niet met gebruikmaking van juridische procedures kunnen worden behandeld'.¹⁹

1.2. De meeste auteurs die rapporteren over rechtshulpverlening in Nederlandse gevangenissen menen dat deze vorm van hulpverlening tegemoetkomt aan een tot nog toe onbeantwoorde, onbewust of niet uitgesproken behoefte (cf. noot 3). De maatstaf van deze behoefte hangt uiteraard samen met de vraag iets wel of niet als rechtsprobleem op te vatten. Die behoefte is dus geen neutraal begrip maar heeft een sociale inhoud.

K. SCHUYT ziet bij de traditionele rechtshulpverleners een leemte op drie vlakken²⁰:

- een tekort aan rechtsgelijkheid in het gebruik van, de toegang tot, de kwaliteit en de uitgebreidheid van de verrichtingen van de rechtshulpverlener (zo zullen mensen met lage inkomens minder snel een beroep doen op een advocaat);
- een tekort aan rechtsbescherming dat tot uiting komt in een gevoel van machteloosheid, vooral t.a.v. instanties bij 'de gewone burgers';
- een probleem van juridische vaardigheid: een aantal mensen hebben onvoldoende kennis van hun rechten en plichten en missen inzicht in het juridische karakter van allerlei situaties.

lingen', in *Welzijnszids*, II.A.1.7. (Afl. 49 – juni 1990).

18. MARTENS, L., *Rechtshulp aan veroordeelde gedetineerden*, niet gepubliceerd, K.U. Leuven, 1990.

19. DE KONING, P.J., *Het verschijnsel sociale rechtshulp*, Deventer, 1983, 22, geciteerd in MARTENS, L., o.c., 8.

20. SCHUYT, K. e.a., *De weg naar het recht*, Deventer, 1976, 56 e.a.

Hoewel in de aangehaalde werken de verschillende facetten van rechtshulp zoals deze in de vrije maatschappij functioneren worden geanalyseerd, menen wij dat de belangrijkste conclusies en catalogeringen ook gelden voor deze specifieke vorm van rechtshulp die zich situeert binnen de strafinrichting. We pogen dit aan te tonen.

1.3. In de literatuur²¹ wordt doorgaans een onderscheid gemaakt tussen:

- commerciële en sociale rechtshulp: deze laatste is gericht op groepen voor wie de financiële en structurele drempels van de commerciële rechtshulp te hoog zijn en wordt doorgaans gratis in toegankelijke centra versterkt.
- eerstelijns en tweedelijns rechtshulp waarbij de tweede vorm een aanvulling is op de eerste lijn d.m.v. specialisatie en/of het verlenen van procesbijstand. De eerstelijns hulp is een ontvangstzone waar de cliënt geholpen wordt d.m.v. informatie, advies of verwijzing na een eerste beoordeling van het rechtsprobleem.
- individuele en structurele rechtshulp waarbij de structurele rechtshulp naar aanleiding van vergelijkbare problemen van individuele rechtzoekenden oplossingen zoekt in achterliggende structuren (b.v. wetten) en preventief ter voorkoming van problemen werkt.
- K. SCHUYT²² hanteert vijf vormen van rechtshulp:
 - preventieve rechtshulp: informatie, voorlichting;
 - diagnostieke rechtshulp: raadgeving, eenvoudige adviezen;
 - conflictregelende rechtshulp: het geven van remedies, vertegenwoordiging in en buiten rechte;
 - rechtsvormende rechtshulp: door procesbijstand vernieuwende jurisprudentie uitlokken;
 - rechtsvernieuwende rechtshulp: bespoedigen van veranderingen in rechtsposities via de rechter of de wetgever.

Zoals gezegd zijn deze catalogeringen²³ opgemaakt voor rechtshulp in het algemeen.

Wanneer we echter de specifieke vorm van rechtshulp aan gedetineerden op het raster van deze algemene schema's leggen, komen we tot de vaststelling dat het besproken project zich wonderwel lijkt in te passen in de door de auteurs gehanteerde indelingen.

Het gaat hier immers evident om sociale, individuele, eerstelijns rechtshulp die preventief diagnostisch en soms zelfs conflict-regulerend werkt. Bovendien verleent het project af en toe ook tweedelijns rechtshulp en zal verder blijken dat het louter bestaan van het project een bijdrage kan leveren tot structurele rechtshulp.

2. RECHTSHULP: DE VRAAG EN HET AANBOD

2.1. Zowel uit eigen ervaring als uit onderzoek in verschillende Nederlandse gevangenissen blijkt dat bij gedetineerden een behoefte bestaat aan rechtshulp die

21. Zie hierover MARTENS, L., o.c., 11 e.v.

22. SCHUYT, K., o.c., 63.

23. De auteurs DE KONING, P.J. e.a. hebben enige ordening in deze indeling gebracht. Zie hierover MARTENS, L., o.c., 13 e.v.

manifester wordt naarmate hiervoor feitelijke voorzieningen voorhanden worden gesteld, m.a.w. de behoefte aan rechtshulp komt aan de oppervlakte wanneer er juridische voorzieningen zijn en lijkt bewezen door de respons erop (cf. noot 3).

Wanneer we onze cijfers bekijken (cf. Hoofdstuk III.1.), dienen we minstens onze verwondering uit te drukken over het – op het eerste gezicht – vrij grote aantal vragen en tevens de grote verscheidenheid van de aangereikte rechtsvragen. Vermoedelijk geldt hier – zoals elders in de maatschappij – de wet van vraag en aanbod. We proberen deze vaststelling enigszins genuanceerder te verklaren. De loutere aanwezigheid van een hulpverlener-jurist in de gevangenis – d.w.z. van iemand die kan luisteren en van wie mag worden verwacht dat hij levensfeitelijke problemen tot juridische vragen kan laten worden – maakt dat een aantal, ook vroeger voorkomende problemen middels een hercodering door een jurist als rechtsvragen worden geduid. Dit is onder meer het geval in voorliggend artikel.

Als dusdanig is de rechtshulpverlener dan ook bevoorrechte getuige van de specificiteit van de 'rechts'vragen van gedetineerden. De detentiesituatie immers genereert een aantal specifieke problemen en bemoeilijkt tevens ten eerste de afwikkeling van vele problemen die zich ook in de vrije maatschappij voordoen (cf. Hoofdstuk IV.3.). Echter, zoals het bestaan van de psychiatrie de psychiatrisering van klachten in de hand kan werken, is ook het louter voorhanden zijn van rechtshulp oorzaak van juridisering van klachten. Onwelzijn wordt vertaald in een juridisch probleem. Deze bedenking laat enerzijds toe het grote aantal vragen te relativiseren, doch duidt anderzijds ook op eigen afhandelingsmogelijkheden die inherent zijn aan de discipline van het 'recht', juist t.a.v. een categorie van mensen voor wie dit rechtstelsel zeer diep in hun bestaan heeft ingegrepen.

2.2. Met K. SCHUYT e.a.²⁴ kunnen volgende situaties worden onderscheiden naar aanleiding waarvan juridische vragen worden gesteld:

1) probleemloze rechtshandelingen (en feiten). Ingevolge de detentiesituatie zijn dit binnen de gevangenis weinig voorkomende vragen. Immers het loutere feit opgesloten te zijn compliceert bijna altijd ook zeer eenvoudige administratieve of rechtshandelingen. Denken we maar aan b.v. het omruilen van een identiteitskaart of een rijbewijs voor een nieuw document, het in het huwelijk treden, het geboeid moeten verschijnen, ook in burgerlijke rechtszaken die niets met de veroordeling te maken hebben.

2) probleemgeladen situaties: dit zijn voorvallen die met geringe juridische vaardigheden kunnen worden benaderd, informatietekorten zoals bepaalde vragen rond erfrecht, sociale zekerheid, verklaring van de strafrechtelijke veroordeling, enz.

3) probleemsituaties: dit zijn situaties die hinder, irritatie of wrevel opwekken, een geuite behoefte aan informatie zoals vragen rond: adoptie, bezoekrecht, verplichtingen t.a.v. de burgerlijke partij(en), de intern penitentiaire situatie, de gevolgde procedure bij genadeverzoeken en voorwaardelijke invrijheidsstelling.

4) conflictsituaties tussen de strijdende partijen zoals vragen rond nieuwe vervolgingen, of dreigende procedures bij de burgerlijke rechtbanken (b.v. beslag, echtscheiding, enz.).

²⁴ SCHUYT, K., o.c., 126 e.v.

2.3. De invulling van deze vier begrippen is uiteraard een subjectieve aangelegenheid. De ervaring leert dat de idee dat gedetineerden tijdens hun detentieperiode geen (nieuwe) juridische problemen zouden hebben met klem dient te worden tegengesproken. De vragen die op het juridisch spreekuur binnenlopen zijn doorgaans vragen die elders niet opgelost geraakten, b.v. omdat de gedetineerde geen contact meer heeft met zijn advocaat. Het is dan ook de taak van de rechtshulpverlener uit de aangebrachte problematiek de juridische elementen te distilleren en grondig en correct af te handelen zonder echter uit het oog te verliezen dat de juridische realiteit slechts een aspect is van de globale menselijke levenscontext. Naast luisterbereidheid en een empathische opstelling moet de jurist-hulpverlener voeling houden met het probleem zoals het hem door zijn cliënt wordt voorgelegd, en de mogelijke oplossing niet aan diens gezichtsveld onttrekken, maar tijd en geduld nemen voor verklaring en bespreking van het advies (cf. Hoofdstuk II.4.).

3. INDIVIDUELE VERSUS STRUCTURELE RECHTSHULP

3.1. Zoals K. SCHUYT²⁵ zijn we de mening toegedaan dat het niet wenselijk is deze begrippen als antoniemen te gebruiken: immers structurele rechtshulp wijst op een mogelijk effect van rechtshulp, terwijl individuele rechtshulp op de ontvangers ervan slaat.

Bewust werd van bij het begin van het rechtshulpproject in de Centrale Gevangenis geopteerd voor individuele juridische hulpverlening: de individuele vragen worden aan de hand van rechtsregels benaderd. Deze houding heeft minstens het voordeel duidelijk – en bijgevolg ook werkzaam – te zijn: voor wie de rechtshulp bedoeld is, waar de antwoorden moeten worden gezocht (nl. binnen de wetten) ... hierover kunnen geen misverstanden ontstaan.

Deze houding verklaart wellicht ook ten dele de vrij grote en blijvende respons van de gedetineerden op het aanbod.

De rechtshulpverlening in Leuven Centraal is dus in principe beperkt tot:

- 1) informatie- en adviesverlening;
- 2) binnen de bronnen van het recht;
- 3) aan individuele rechtszoekenden.

De beschikbare tijd van de rechtshulpverlener wordt trouwens bijna uitsluitend in individueel cliëntwerk geïnvesteerd, ten einde te pogen deze opdracht naar behoren te vervullen.

3.2. Wat voorafgaat (3.1.) neemt niet weg dat het loutere feit van het bestaan van het project een bijdrage kan vormen tot het stimuleren van de zelfredzaamheid van de cliënten en het verminderen van de hulp- en hopeloosheid waarmee sommigen te kampen hebben.

Gedetineerden die soms de idee hebben dat voor hen 'toch nooit iets lukt', worden aangespoord de problemen (b.v. schuldenlast) niet te laten opstapelen of te ontvluchten, maar te pogen stap voor stap en binnen de legaliteit een oplossing

25. SCHUYT, K. e.a., o.c., 65.

te vinden. Zodoende probeert de juridische hulpverlening een tegengewicht te bieden tegen het vooroordeel dat recht gelijk is aan onrechtvaardigheid. Gedetineerden kunnen een meer positieve beeldvorming over het juridisch systeem – en zichzelf binnen dit systeem – opbouwen wanneer ze ondervinden ook rechten te hebben. Deze houding, ook al werkt ze onrechtstreeks, kan belangrijk zijn in het perspectief van de reclassering.

Tegenover het massief gevoel van rechteloosheid en onmacht waarmee vele gedetineerden en ex-gedetineerden te kampen hebben, wil het rechtshulpproject een dam werpen door de cliënten te benaderen als 'rechtsburgers'. Het gevoel van rechteloosheid, dat trouwens vaak overeenstemt met de levensfeitelijkheid, hoeft geen juridische situatie te zijn die nu eenmaal het lot is van burgers die van hun vrijheid beroofd (geweest) zijn. Integendeel. Het rechtshulpproject wil de illusie dat de gedetineerde op juridisch vlak grotendeels kan reageren zoals elke andere burger doorbreken en helpen tot realiteit te maken (cf. Hoofdstuk IV.3.).

3.3. Ook op het vlak van het signaleren van steeds weerkerende individuele problemen kan het project een zeer bescheiden bijdrage leveren aan een meer structureel gerichte actie. We vermelden enkele van deze problemen:

- de veroordeling, zowel strafrechtelijk als wat betreft de civielrechtelijke aspecten en de gevolgde procedures. Voor velen bleef het een aan hen vreemd gebeuren dat ze niet hebben begrepen en zelden juist kunnen inschatten (cf. Hoofdstuk IV.2.);

- de Wet op de voorwaardelijke invrijheidstelling. Omwille van zijn gunstakarakter, zijn geheime en niet tegensprekelijke procedure: oorzaak van teveel leed, (wan)hoop en dus ook van kritiek (cf. Hoofdstuk IV.1.);

- het uitwijzingsbeleid t.a.v. vreemdelingen die strafrechtelijk werden veroordeeld heeft (soms) tot gevolg dat de betrokkene na het ondergaan van zijn straf een perspectiefloze verbanning tegemoet gaat naar een land waarmee hij geen enkele binding (meer) heeft. In sommige gevallen komt dit neer op een bijna onmenselijke 'straf na de straf', niet alleen voor de betrokkene zelf, maar ook voor zijn vrouw en kinderen die hier zijn opgegroeid;

- de doodstraf die nog steeds wordt uitgesproken²⁶ en die, hoewel systematisch omgezet tot levenslange dwangarbeid, psychologisch zwaarder kan doorwegen dan een levenslange veroordeling en hoe dan ook een 'beschaafd' land onwaardig is;

- de figuur van de wettelijke herhaling die aanleiding geeft tot ongelijkheden in de bestraffing en oorzaak is van grote moeilijkheden naar de reclassering toe (cf. Hoofdstuk IV.1.4.);

- de relatieve rechteloosheid van gedetineerden zowel wat betreft het intern penitentiair regime als wat betreft de overige rechten als burger. Vele vragen

26. En dit ondanks het wetsontwerp tot afschaffing van de doodstraf ingediend door Minister van Justitie M. WATHELET op 25 september 1991 (*Gedr. St.*, Kamer, 1765/1 – 90/91) dat wegens voortijdige onbinding van de Kamers op donderdag 17 oktober 1991 niet kon worden gestemd. Het is bedenkelijk dat een land als België het zesde Protocol bij het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens van 28 april 1983, waarbij de veroordeling tot de doodstraf in beginsel wordt afgeschaft, nog steeds niet in zijn nationale wetgeving heeft opgenomen.

vloeien rechtstreeks voort uit de detentiesituatie en worden gecompliceerd door het feit van de opsluiting.

De oplossing wordt door dit stigma ten eerste bemoeilijkt (cf. Hoofdstuk IV.3.);

– het ontbreken van gesystematiseerde rechtshulp in de meeste Belgische gevangenissen, in de zin van een

- 1) laagdrempelig toegankelijk aanbod binnen de muren,
- 2) tot rechtshulp, in al zijn aspecten,
- 3) door deskundigen,
- 4) die mede gericht is op het stimuleren van de juridische zelfredzaamheid,
- 5) en in overleg gebeurt met andere instanties die zich inspannen voor het psycho-sociaal welzijn van gedetineerden.

Het wordt wellicht tijd deze leemte ook op beleidsniveau te benaderen (cf. Hoofdstuk V.3.).

4. DE 'DUBBEL-ZINNIGE' POSITIE VAN DE RECHTSHULPVERLENER

De in deze uiteenzetting steeds wederkerende term 'rechtshulpverlener' houdt duidelijk twee aspecten in zich: aan de ene kant 'recht, aan de andere kant 'hulp'. Een jurist als welzijnswerker, kan dit?

Wat het juridische aspect betreft, is het duidelijk dat men technisch nooit onderlegd genoeg zal kunnen zijn, gezien de complexiteit van sommige juridische problemen die ter sprake komen. De casussen verdienen alle aandacht en een grondige behandeling, zoniet maakt het project zichzelf overbodig. Toch kan hier de vergelijking worden gemaakt met een geneesheer-omnipracticus; ook hij zal zijn patiënt zo deskundig mogelijk voorthelpen, maar doorverwijzen naar een specialist wanneer zijn (technische) deskundigheid niet meer toereikend is. Sommige problemen zijn nu eenmaal te ingewikkeld en te complex om er binnen het bescheiden kader van het rechtshulpproject een oplossing voor te vinden.

Wanneer echter iemand op het juridisch spreekuur niet-juridische problemen ter sprake brengt, moet worden gepoogd deze persoon door te verwijzen naar meer deskundige hulpverleners, zonder de persoon zelf af te wijzen. Het kan dus nooit volstaan te zeggen: 'dit probleem hoort hier niet thuis want het is géén rechtsprobleem'.

Maar niet-juridische problemen ter sprake brengen op het juridische spreekuur is in feite een vergissing die moet worden rechtgezet. Hiertoe is overleg met de inside penitentiaire hulpverleners een noodzaak. Het is belangrijk te blijven waken over het juridische van het juridisch spreekuur.

Wat dan met het aspect hulpverlener? Dit ligt vooral in het zich beschikbaar opstellen om te luisteren naar de persoon, zoals deze de rechtsproblemen ervaart en beleeft; tevens in het nemen van tijd om ingewikkelde juridische zaken op een verstaanbare manier uit te leggen en samen te bespreken. Opvallend is hoe de juridische realiteit vaak haaks staat op de beleefde werkelijkheid: de juridische omschrijving en benadering van het probleem komt uit een andere wereld dan die van de cliënt, hanteert andere begrippen en waarden die soms erg ver zijn verwijderd van de persoon om wie het allemaal gaat.

Kortom, de hulpverlenende houding bestaat vooral hierin de persoon niet te herleiden tot een rechtsvraag, maar veeleer de rechtsvraag pogen te behandelen en te situeren binnen de levenscontext van de cliënt, zo hij het wil. Sommige personen brengen enkel de technisch-juridische problematiek ter sprake: duidelijk en klaar afgebakend. Dit kan uiteraard. Voor andere personen ligt het veel ingewikkelder: door zijn geïnteresseerde luisterbereidheid kan de jurist-hulpverlener een opening maken waardoor het bespreken van juridische aangelegenheden binnen een globale levenssituatie mogelijk wordt. Men denke hierbij b.v. aan juridische problemen in de familiale sfeer zoals huwelijk, echtscheiding, kinderen, enz. Doch meteen zijn ook de grenzen van de mogelijkheden en bevoegdheden duidelijk afgebakend: zo waagt een jurist zich best niet op het vlak van psychologische en persoonlijkheidsbegeleidingen, evenmin als op dit van het maatschappelijk werk. Anderen zijn hierin deskundig.

Hoofdstuk III. Activiteitenverslag 1988-1991

Bij het overlopen van de cijfers valt op dat de gedetineerden die zich aanmelden op het juridische spreekuur wel zeer goed de bedoeling van het project hebben begrepen. Nagenoeg al de vragen die tijdens de voorbije jaren werden gesteld, hebben een duidelijke juridische inhoud en konden vrij eenvoudig onder een juridische hoofding (nl.: 'de ingang van de wet') worden gecatalogeerd.²⁷ Dit wil echter niet zeggen dat de vragen zelf altijd even eenvoudig op te lossen zijn, of dat de betrokkenen zelf van bij de aanvang een duidelijk zicht hebben op het juridische gehalte van de problematiek of op de mogelijkheid om deze juridisch te duiden. Dikwijls gaat het om een vaag aanvoelen van wat als een 'rechtsprobleem' zou kunnen worden behandeld, een eerder vaag aanvoelen dat echter vaak juist blijkt te zijn en dus ook zal toelaten oplossingsgericht te werken en de mogelijkheden die het 'recht' in al zijn aspecten biedt, optimaal te benutten.

Hoewel het zeker niet de bedoeling is op het juridische spreekuur, andere dan juridische elementen ter sprake te brengen, is dit af en toe toch het geval. Immers, indien de rechtshulpverlener niet wenst te werken buiten en boven de hoofden van zijn cliënten heen, zal hij blijvend aandacht moeten hebben voor de globale levenscontext – en dus ook voor het gedetineerd zijn, het voor lange tijd opgesloten zijn – van de personen die dit wensen ter sprake te brengen. In een rechtshulpproject kan en mag immers een persoon nooit worden gereduceerd tot een juridische vraagstelling, hoe belangrijk deze ook moge zijn (cf. Hoofdstuk II.4.).

Nochtans moeten we de lezer die op zoek zou gaan naar een beschrijving van 'belevingsinhouden' ontgoochelen. Hier wordt amper op ingegaan. Vooreerst omdat gesprekken rond deze thematiek strikt genomen niet tot de professionele bevoegdheid van de jurist binnen de gevangenis behoren en in de mate dat ze op het juridische spreekuur toch – en wellicht onvermijdelijk – zouden plaatsvinden, de jurist-hulpverlener hierover de grootste discretie wens in acht te nemen, hoofdzakelijk uit respect voor zijn cliënten.

27. Getuige hiervan zijn de enkele vragen die onder de rubriek 'varia' gecatalogeerd werden omdat ze met de beste wil van de wereld niet als 'juridisch' konden worden bestempeld.

Wat volgt is bijgevolg beperkt tot een overzicht aan de hand van cijfers (Hoofdstuk II.1.) en een bespreking van de aard van de juridische vragen (Hoofdstuk III.2.).

1. CIJFERMATIG OVERZICHT²⁸

	<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>
Aantal gesprekken	212	218	134
Aantal cliënten	70	90	94
Aantal nieuwe cliënten		48	39
Gemiddeld aantal gesprekken per cliënt	3	2,5	2,5
Aard van de vragen ²⁹			
1. Strafrecht – Strafvordering			
– bespreking veroordeling	36	25	15
– nieuwe zaak	9	3	6
– gevolgen veroordeling	9	16	23
– herstel in eer en rechten	12	8	16
– algemene beginselen	–	39	49
– bijzondere strafwetten	2	3	17
TOTAAL	68	94	126
2. Penitentiair recht			
– voorwaardelijke invrijheidstelling / genade	21	44	54
– algemeen reglement / regime	12	29	34
TOTAAL	33	73	88
3. Andere rechtstakken			
– supra nationaal recht	8	2	6
– buitenlands recht	6	6	2
– internationaal privaatrecht	2	5	–
– vreemdelingenrecht	14	11	8
– personen- en familierecht	30	38	31
– erfrecht	5	10	6
– jeugdrecht	7	7	5
– overeenkomstenrecht	4	7	15
– verzekeringsrecht	1	1	2

28. Kolom I: periode 08.11.88 – 31.12.89

Kolom II: periode 01.01.90 – 31.12.90

Kolom III: periode 01.01.91 – 31.12.91.

29. Naar Nederlands voorbeeld werden de vragen in drie categorieën onderverdeeld. Hierbij weze opgemerkt dat de gehanteerde catalogering van de vragen de meest werkzame is, omdat ze uitgaat van de ingang van de wet. Voor sommige problemen komen meerdere ingangen in aanmerking of is het niet duidelijk welke ingang de meeste geschikte is en moet er worden gekozen. Het zou dus verkeerd zijn bovenstaande indeling te verabsoluteren. Zij heeft enkel een praktisch en didactisch nut. De realiteit, zelfs de juridische realiteit, is te complex om gevat te worden in cijfers en kolommen.

- schadevergoeding / B.P.	19	27	26
- burgerlijk recht (varia)	4	9	12
- grondwettelijk en administratief recht	4	4	17
- arbeidsrecht en sociale zekerheid	9	11	15
- notarieel recht	2	-	-
- gerechtskosten	6	-	-
- gerechtelijk recht	14	25	30
- fiscaal recht	4	5	3
- vestigingswetten	4	-	-
- handels- en vennootschappenrecht	11	12	10
- verkeersrecht	5	7	8
TOTAAL	159	187	196
TOTAAL AANTAL RECHTSVRAGEN (rubrieken 1 + 2 + 3)	260	354	410
4. Varia	2	3	3

2. COMMENTAAR BIJ DE CIJFERS

2.1. Wanneer we de cijfers van de drie besproken jaren vergelijken, zien we dat er geen echt noemenswaardige verschuivingen zijn opgetreden.³⁰ Gedetineerden die eens gebruik hebben gemaakt van het juridische spreekuur, kennen de weg en komen opnieuw naar de consultatie wanneer een ander juridisch probleem opduikt.

2.2. Wat betreft de eerste categorie (strafrecht-strafvordering) valt vooral op hoe onwetend sommige betrokkenen zijn omtrent hun veroordeling, zowel op strafgebied als wat betreft de omvang van de burgerlijke veroordeling. Veel tijd wordt gespendeerd aan het technisch uitleggen van het vonnis of arrest en aan het bespreken van de (on)mogelijkheid tot cassatie of herziening. In functie van de toekomst wordt zorg besteed aan nieuwe strafzaken, de vergoeding van de burgerlijke partij en de mogelijkheid tot eerherstel.

Wat betreft de tweede categorie (penitentiar recht) valt op dat het aantal vragen relatief klein is, zeker wat betreft de intern penitentiaire situatie. Vragen rond voorwaardelijke invrijheidstelling en genade komen veelal neer op het checken van de door de griffie berekende termijn en vreemde gedetineerden hebben vooral vragen rond hun toekomst bij hun invrijheidstelling (uitlevering, terugwijzing, uitwijzing, repatriëring). Het probleem met het omgaan met de vragen van deze aard ligt hoofdzakelijk in de dispaartheid en moeilijke toeganke-

30. Bepaalde verschuivingen hebben enkel te maken met een verfijnder maken van de catalogering. Zo werd vanaf 1990 een onderscheid gemaakt binnen categorie 1 'Strafrecht - Strafvordering', tussen de rubriek 'bespreking veroordeling' (vrij algemene beschouwingen n.a.v. het proces) en de rubriek 'algemene beginselen' (concrete vragen m.b.t. b.v. samenloop, herhaling, cassatieberoep, enz.), terwijl voorheen beide soorten vragen in slechts één rubriek werden vermeld. Ook werd in categorie 3 'andere rechtstakken' vragen m.b.t. gerechtskosten onder de noemer 'gerechtelijk recht' gerangschikt en 'vestigingswetten' onder 'handelsrecht'.

lijkheid van de rechtsbronnen terzake. De stijging in deze categorie heeft vooral betrekking op vragen rond de procedure van de voorwaardelijke invrijheidstelling (cf. Hoofdstuk IV.1.) en de toerekening van twee collectieve genadebesluiten die respectievelijk in 1990 en in 1991 werden genomen.

Wat betreft de derde categorie van vragen (alle andere rechtstakken) valt op dat deze dikwijls opduiken in de loop van het eerste of tijdens het tweede gesprek. Juridische problemen die reeds bestonden vóór de detentie worden op hun beloop gelaten, nieuwe problemen (b.v. van familiaalrechtelijke aard) enten zich hierop en dit geeft in een aantal gevallen een verdichting van juridische problemen waarbij het, in functie van de reclasseringsmogelijkheden van de betrokkene, belangrijk kan zijn reeds tijdens de detentie enige klaarheid te brengen. In meer ingewikkelde zaken wordt vaak samengewerkt met iemand van de sociale dienst en/of wordt aan de betrokkene de raad gegeven een beroep te doen op een advocaat, zeker wanneer procedurale stappen worden overwogen.

2.3. Het verwoorden van strikt juridische problemen is voor een aantal mensen helemaal geen eenvoudige aangelegenheid. Het vergt soms veel tijd om de aangebrachte problematiek te vertalen in – of te herleiden tot – een juridische vraagstelling. Hetzelfde geldt – *mutatis mutandis* (!) – voor de antwoorden, waarin juridisch jargon zoveel mogelijk dient te worden omgezet in verstaanbare taal.

Hoofdstuk IV. Persoonlijke reflecties na drie jaar rechtshulp

In dit hoofdstuk hernemen we achtereenvolgens de drie categorieën van vragen en geven onze persoonlijke bedenkingen bij enkele veel voorkomende rechtsvragen.

1. DE RECHTSPOSITIE

1.1. Globaal genomen scoren het aantal vragen rond penitentiair recht het laagst. Mogelijke verklaringen hiervoor zijn:

- de regimefaciliteiten binnen de gevangenis waardoor een aantal problemen m.b.t. het intern penitentiair leven zich duidelijk niet voordoen. Zo zijn de vragen rond b.v. bezoek, briefwisseling, disciplinaire sancties eerder zeldzaam;
- het ontbreken van een strafuitvoeringscodex in België en de onderjuridisering van de strafuitvoering waardoor bepaalde problemen vermoedelijk niet als juridisch worden gepercipieerd door de betrokkenen. Zo is de onderbetaling van de (verplichte) penitentiaire arbeid alleszins een probleem. Doch gezien het hier om een vergoeding gaat en niet om een 'loon' in de arbeidsrechtelijke betekenis kan hier juridisch weinig worden tegen ingebracht. Hetzelfde geldt voor de toepasbaarheid van grote delen van het sociale zekerheidsrecht op (ex)gedetineerden;
- het bijna ontbreken van een formele rechtspositie in het Belgische strafuitvoeringsrecht gecombineerd met de politiek van de Centrale Gevangenis waarbij beslissingen zoveel mogelijk worden gemotiveerd en besproken.

In het 'moreel dossier' en het 'opsluitingsdossier' van elke gedetineerde die zich op de griffie van de gevangenis bevinden komen de 'burgerlijke partijen' altijd voor, als een noodzakelijke formaliteit in het afhandelen van de V.I.-procedure. Hier kan de betrokkene altijd terecht voor informatie, ook b.v. i.v.m. de geldboeten en gerechtskosten e.d.

Maar zelfs dan is het soms nog een heel puzzelwerk wanneer betrokkene b.v. veroordeeld werd 'tot X fr. schadevergoeding, solidair met 5 medeveroordeelden in beroep en 3 personen in eerste aanleg'. Het ware wenselijk dat advocaten hun cliënten na afloop van een proces altijd een kopie van het vonnis of arrest zouden bezorgen en tevens een duidelijke lijst zouden opstellen van de te betalen sommen en de begunstigden ervan.

Wanneer er dan toch duidelijkheid is omtrent de uitspraak over de burgerlijke rechtsvordering zijn de problemen meestal nog niet opgelost.

Uiteraard stelt een definitieve beslissing geen technische problemen meer: de dertigjarige verjaringstermijn loopt, de interesten kunnen worden berekend, het vonnis of arrest kan worden uitgevoerd met alle middelen ... Maar de moeilijkheden rijzen meestal wanneer het gaat om een veroordeling tot een provisionele som, d.i. wanneer de strafrechter uitspraak deed over de burgerlijke claim, maar niet helemaal. De hele vraag is dan te weten of de beslissing van de strafrechter al dan niet een eindbeslissing is. Is het geen eindbeslissing, dan blijft de strafrechter bevoegd en loopt de vijfjarige verjaringstermijn niet t.a.v. de burgerlijke partij (art. 27 Voorafgaande Titel Sv.). Betreft het daarentegen een eindbeslissing, dan zijn de burgerlijke rechtsmachten bevoegd en loopt de vijfjarige verjaringstermijn (art. 26 Voorafgaande Titel Sv.). Dat dit niet altijd een eenvoudige zaak is bewijst volgend citaat van Jacques VELU, Advocaat-Generaal bij het Hof van Cassatie: 'Puisse cette brève analyse apporter quelques utiles éclaircissements au praticien au droit qui, aux prises avec les difficultés du problème évoqué, cherche désespérément, dans le labyrinthe où il se sent perdu, un introuvable fil d'ariane (sic) ...'.³⁴

Vervolgens gaan we even niet dieper in op problemen als hoofdelijkheid, morele schadeloosstelling, aanstelling van deskundigen, enz., maar we nemen aan dat er duidelijkheid bestaat omtrent de veroordeling op burgerrechtelijk gebied.

Welke houding neemt de veroordeelde best aan?

Pasklare en algemene geldende oplossingen zijn ook hier niet voorhanden. Vooreerst dient men rekening te houden met het feit dat ingevolge artikel 20 e.v. Strafwetboek, crimineel veroordeelden wettelijk onbekwaam zijn tijdens de duur van hun straf. Deze onbekwaamheid is louter vermogensrechtelijk en ontnemt aan de veroordeelde de bekwaamheid om zijn goederen te beheren en om erover te beschikken. Dit kan een hinderpaal vormen voor eventuele onderhandelingen met de burgerlijke partij met het oog op het afsluiten van een overeenkomst (dading), waarbij kan gedacht worden aan clausules m.b.t. een afbetalingsplan, kwijtschelding of verminderen van interesten, akkoord omtrent de totaal af te betalen

34. VELU, J., 'Le problème du caractère définitif ou non définitif au sens de l'article 416 du Code d'instruction criminelle, des décisions des juridictions pénales qui statuant sur l'action civile, allouent une indemnité', in *Mélanges offerts à Robert Legros*, Université de Bruxelles, 1985, p. 747.

som, afzien door de burgerlijke partij van andere invorderingsmodaliteiten zolang de schuldenaar de verbintenis nakomt, afzien van de hoofdelijkheid, enz.

De v.z.w. 'Aide et Reclassement' te Huy heeft hiertoe een 'Programme de dédommagement' opgezet waarbij systematisch contact wordt opgenomen met slachtoffers en waarbij de vereniging een bemiddelende rol speelt voor de veroordeelden die het wensen.

Tevens verdienen ministeriële instructies aandacht waarbij de veroordeelde in de loop van de procedure tot voorwaardelijke invrijheidstelling gevraagd wordt een voorstel te doen m.b.t. zijn veroordeling tot schadeloosstelling aan het slachtoffer.

Dergelijke initiatieven getuigen van een oprechte bekommernis om het lot van slachtoffers. Toch kunnen ook hier enkele kanttekeningen worden gemaakt:

- zijn er niet bepaalde slachtoffers (b.v. nabestaanden bij levensdelicten) die liever niet meer met de dader worden geconfronteerd? Onderhandelingen met banken of verzekeringsmaatschappijen stellen uiteraard veel minder delicate problemen;

- in functie van mogelijk later Herstel in Eer en Rechten is vergoeding van de schade uiteraard heel belangrijk, maar is het juridisch correct indien de schadevergoeding aan de burgerlijke partij een voorwaarde van de voorwaardelijke invrijheidstelling wordt? Immers, mocht de voorwaardelijke invrijheidstelling ooit worden herroepen wegens niet naleving van deze voorwaarde, stelt er zich toch een probleem vanuit juridisch-orthodox standpunt: het burgerlijke recht kent inderdaad totaal andere uitvoeringsmodaliteiten dan het strafrecht;

- hoe moet ten slotte de situatie aangepakt worden van veroordeelden die dergelijke zware burgerlijke veroordelingen hebben dat er werkelijk geen beginnen aan is? Op welke wijze kunnen deze mensen opnieuw aan het werk wanneer ze vrij zijn? Hoe moeten zij omgaan met de latente bedreiging van deurwaarder en beslag?

Het bovenstaande is slechts een greep uit de moeilijkheden die kunnen rijzen na afloop van een proces, een proces dat nochtans de bedoeling had 'recht' te spreken en tevens pretendeerde een 'oplossing' te bieden: het slachtoffer krijgt schadevergoeding en de dader wordt bestraft ... Doch al te vaak blijven de beide partijen met een gevoel van onrecht dat niet goedge maakt werd, met een gevoel van niet gehoord te zijn, van onrechtvaardig behandeld te zijn geweest ...

3. *DE ANDERE RECHTSVRAGEN*

3.1. Een laatste vaststelling (cf. Hoofdstuk III.2.2.) betreft de variëteit van aan-gebrachte problemen met wellicht toch een overwicht van problemen van familiale en vermogensrechtelijke aard. Deze vragen zijn soms zeer eenvoudig en soms ook bijzonder ingewikkeld. Dikwijls gaat het hierbij om een combinatie van problemen waarbij het de kunst is om samen met de betrokkene een voor hem verstaanbare en accepteerbare lijn te vinden, in functie van een mogelijke afwikkeling die kan bestaan in een berusten, of in een stap voor stap – samen met anderen: advocaten, familieleden of hulpverleners – oplossingsgericht werken naar het moment van de invrijheidstelling.

Hierbij weze herhaald (cf. Hoofdstuk II.3.2.) dat het feit van de detentie de oplossing van juridische problemen die niets met de veroordeling te maken hebben niet vergemakkelijkt. Hoewel een correct uitgangspunt is dat de vrijheidsberoving en de consequenties ervan de bestraffing uitputten en dat voor het overige een gedetineerde dezelfde rechten heeft als de vrije burgers in de maatschappij, is de realiteit wel enigszins anders, zeker wanneer het er op aan komt deze rechten ook te kunnen effectueren.

3.2. Tot voor kort werd gedetineerd zijn als vanzelfsprekend verbonden met een toestand van 'rechteloosheid'. Rechteloos in twee opzichten:

1° door het ontbreken van coherente juridische normering van de tenuitvoerlegging van de straffen in België;

2° doordat de detentie specifieke problemen in de hand werkt of toch minstens de oplossing van problemen bemoeilijkt.

De opvulling van de eerste leemte kan uiteraard slechts bestaan in het uitwerken van een specifieke materiële en formele rechtspositie voor gedetineerden (cf. Hoofdstuk IV.1.).

Thans blijven we even stilstaan bij het tweede aspect dat we zullen noemen: het feitelijk ontbreken van een volwaardig rechtsburgerschap voor gedetineerden. De vrijheidsbeneming heeft *de facto* het verlies van een aantal juridische mogelijkheden tot gevolg. Enerzijds gaat het hier om de juridische gevolgen van de veroordeling zoals die door de wetgever zijn gewild (b.v. wettelijke onbekwaamheid, bepaalde ontzettingen en beroepsverboden, enz.). Anderzijds worden we in ons werk ook voortdurend geconfronteerd met (niet gewilde) neveneffecten van de vrijheidsberoving. Zo beperkt de detentiesituatie in grote mate de voorhanden zijnde oplossingsmogelijkheden. Als rechtshulpverlener zijn wij er echter van overtuigd dat de gedetineerde – evengoed als elke andere burger – 'het recht heeft op recht' en dit recht dan ook moet kunnen effectueren, weliswaar in zover dit te verenigen is met de vrijheidsberoving die op zichzelf de bestraffing uitput. Het is een soort valstrik voor kansarme groepen speciale rechten te willen scheppen. Het recht geldt voor iedereen, op gelijke wijze. Er zijn geen 'speciale rechten' voor die rechtsonderhorigen die 'iets minder' hebben (m.n. hun vrijheid) dan de anderen. Het echte probleem (cf. Hoofdstuk II.1.2.) is dat vele gevangenen niet dezelfde concrete financiële en sociale mogelijkheden en vaardigheden hebben om hetzelfde soort verdediger in te roepen, dat ze niet dezelfde gerechtelijke en/of administratieve procedures kunnen volgen, dat ze niet dezelfde middelen kunnen hanteren om recht te horen spreken als de meeste andere burgers ... Rechtshulp 'die er niet naar streeft te verdwijnen vertoont gebrek aan ambitie'.³⁵ Intussen zal het project pogen de bestaande oplossingsmechanismen die het recht biedt te optimaliseren en hanteerbaar te maken voor gedetineerden.

35. FIERENS, F., 'Marcellin de Berggids', in *Armoede en bestaanonzekerheid*, 5. De toegankelijkheid van de rechtsbedeling, Koning Boudewijnstichting, 1987, 69-70.

Hoofdstuk V. Tot besluit: Bestaat er een toekomst voor rechtshulp ten behoeve van gedetineerden?

1. Bij het werken met veroordeelden tot lange straffen ontkomt niemand aan de vraag naar de zinvolheid van de gevangenisstraf, *in casu* het voor meerdere jaren opsluiten van mensen in een strafinrichting ter bestraffing (vergelding?) van als misdrijven omschreven feiten. We stellen hierbij het feit niet in vraag dat elke maatschappij door strafrechtelijk op te treden zal reageren ten aanzien van hen die zich vergrijpen aan fundamentele waarden en normen. Wel bekruipt ons vaak een gevoel van zinloosheid wanneer we worden geconfronteerd met mensen die reeds vele jaren zijn opgesloten en voor wie de invrijheidstelling nog niet voor binnenkort in het vooruitzicht staat. Voor een aantal van deze mensen zien we werkelijk niet in wie – de betrokkene, de burgerlijke partij, de maatschappij? – ook maar enig voordeel zou kunnen putten uit de bijkomende jaren van detentie, die dikwijls enkel oorzaak kunnen zijn van pijn en verdriet en grotere moeilijkheden bij de reclassering.

2. Echter, door de rechtspositie van de gedetineerden en het recht op recht te benadrukken en zich mede in te zetten voor de realisering ervan, dreigt de aandacht te worden afgeleid van de fundamentele vraag naar de legitimiteit op zichzelf van het detineren van mensen. Doch is het, zolang langs strafrechtelijke weg wordt ingegrepen in het leven van burgers, de taak van juristen er over te waken dat zulks overeenkomstig normen van juridisch behoren geschiedt. 'Het ware beter, ook juridisch, als de samenleving het zou stellen zonder penitentiaire inrichtingen en aanverwante instituten'.³⁶ Op grond van bovenstaande bedenkingen pogen we als volgt een antwoord te geven op de vraag 'Bestaat er een toekomst voor rechtshulp ten behoeve van gedetineerden?' en formuleren we meteen ons besluit.

Rechtshulp aan gedetineerden: een noodzaak en een taak voor juristen zolang sociale rechtsongelijkheid bestaat en zolang gevangenissen bestaan.

3. Trouwens alleen al het loutere feit dat de gedetineerden van de Centrale Gevangenis blijven gebruik maken van de mogelijkheid tot juridische consultatie is op zich een voldoende aanwijzing voor het verderzetten van het rechtshulpproject in Leuven, doch wellicht ook voor een initiatief tot systematische rechtshulp in een aantal andere strafinrichtingen van dit land. De behoefte lijkt althans duidelijk aanwezig.

Of deze vorm van rechtshulp aan de gedetineerden een opdracht is voor de Centra Justitieel Welzijnswerk, dan wel voor het Bestuur Strafinrichtingen of voor de advocatuur is een vraag die we bij deze ter discussie willen stellen.

We durven te hopen dat de neerslag van onze ervaringen een aanzet moge vormen tot een ruimere discussie met participanten uit alle betrokken geledingen.³⁷

36. KELK, C., *Recht voor gedetineerden, een onderzoek naar de beginselen van detentierecht*, Alphen aan den Rijn, 1978, V.

37. Evenzeer durven we erop te rekenen dat de beleidsverantwoordelijken de moed zullen hebben kredieten vrij te maken om de nodige mankracht en werkingsmiddelen ter beschikking te stellen.